संसद जर्नल, असार २०८२, वर्ष -२,अङ्क -१, पूर्णाङ्क-२, पृ. १-२६
© २०८२ संघीय संसद सचिवालय
https://
www.parliament.gov.np
ISSN: 3059-9555

संसदीय अनुगमनः राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय सिद्धान्त, व्यवहार र अभ्यास

खिमलाल देवकोटा*

लेखसार

नेपालमा सार्वजनिक प्रशासन र संवैधानिक शासनको सुदृढीकरणका लागि संसदको निगरानी र भूमिका अत्यावश्यक छ। संसदीय निरीक्षण प्रक्रियाले संवैधानिक र कानूनी व्यवस्थाहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्न नीति निर्माण, बजेट विनियोजन, कार्यान्वयन र मूल्याङ्कन प्रक्रियामा अनुगमन गर्ने भूमिका खेल्छ। यसै विषयमा केन्द्रित रहेर तयार गरिएको यस लेखको मुख्य निष्कर्षहरू: राजनीतिक संस्कृति, संसदीय निरीक्षण र कार्यकारी शक्ति सन्तुलनमा संसदको प्रभाव कमजोर रहँदा जनउत्तरदायित्व घट्ने समस्या देखिन्छ। अधिकारको केन्द्रीकरणमा शक्ति विकेन्द्रीकरण सुनिश्चित नगर्दा नीति निर्माण र कार्यान्वयनमा स्वायत्तता सीमित हुन्छ। संवैधानिक व्यवस्था र चुनौतीहरूमा संसदीय समितिहरूको भूमिका बलियो नहुँदा सार्वजनिक नीति निगरानी कमजोर रहन्छ र कानूनी सुधारको आवश्यकताका सन्दर्भमा संसदीय समिति, सार्वजनिक लेखा समिति र कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायहरूबीच समन्वय अभाव छ भन्ने देखिन्छ। यसै गरी सुझावहरूमा संसदीय निरीक्षण क्षमता वृद्धि गर्न कानूनी र प्रक्रियागत सुधार आवश्यक, सरकारी निर्णय प्रक्रियामा नागरिक सहभागिता वृद्धि गर्न पारदर्शितामा सुधार गर्नुपर्ने, सांसदहरूलाई अनुगमनका लागि प्रविधि तथा अनुसन्धानमा आधारित नीति तर्जुमा गर्ने तालिम अनिवार्य रहेको जस्ता विषयहरू समेटिएका छन्।

---

* संविधान सभा सदस्य तथा वरिष्ठ अधिवक्ता।

यस अध्ययनले नेपालमा संसदको निरीक्षण क्षमतालाई सुधार्ने उपायहरूको स्पष्ट दिशानिर्देश दिन्छ, जसले लोकतान्त्रिक संस्थाहरूको सुदृढीकरणमा योगदान पुऱ्याउनेछ भन्ने विश्वास लिइएको छ। साथै यो लेख संसदीय अनुगमनको अभ्यासका बारेमा केन्द्रित रहेको छ। संसदीय अभ्यासलाई अनुगमनका माध्यमबाट प्रभावकारी बनाउन के गर्न सकिन्छ भन्ने चासो र चिन्ताका साथ यो अध्ययन गरिएको हो। यस अध्ययन मुलतः द्वितीय तथ्याङ्कका आधारमा गरिएको छ त्यसमा पनि विभिन्न मुलुकहरूले अवलम्बन गरिआएको सिद्धान्त, व्यवस्था र अभ्यासमा केन्द्रित छ। विभिन्न मुलुकले अवलम्वन गरेको संसदीय अनुगमन सम्बन्धी अभ्यास र प्राप्त गरेका परिणामसमेतको उल्लेखन गर्दै नेपालको सन्दर्भमा सोको अवलम्बन कसरी गर्न सकिन्छ भन्ने विषयमा यो लेख केन्द्रित छ। यो अध्ययनको निष्कर्षका रुपमा संसदीय अनुगमन प्रभावकारी बनाउन सके लोकतान्त्रिक शासन प्रणालीमा प्रभावकारिता, पारदर्शिता र उत्तरदायित्व अभिवृद्धि हुने र लोकतान्त्रिक व्यवस्थाको लाभ जनताले प्राप्त गर्ने कुरामा विश्वस्त रहेको सन्देश प्रवाह गरेको छ।

शव्द कुञ्जीः संसदीय अनुगमन, पारदर्शिता, क्षमता अभिवृद्धि, प्रभावकारिता र उत्तरदायित्व।

१. अध्ययनको पृष्ठभूमि

नेपालको लोकतान्त्रिक संक्रमण, संवैधानिक अभ्यास र संसदको निरीक्षण क्षमता सुधार गर्ने उद्देश्यले यो अध्ययन गरिएको हो। संविधानको प्रभावकारी कार्यान्वयन, नीतिगत पारदर्शिता र कार्यकारी शक्तिको सन्तुलन सुनिश्चित गर्न संसदीय उत्तरविधायिकी परिक्षण (Post–legislative scrutiny) महत्त्वपूर्ण मानिन्छ। नेपालमा २००७ सालदेखि लोकतान्त्रिक अभ्यासको थालनी भए पनि, संसदीय निरीक्षण प्रक्रिया कमजोर रहँदै आएको देखिन्छ। पञ्चायती व्यवस्था (२०१७–२०४६), बहुदलीय व्यवस्था (२०४६–२०६२) र संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र (२०७२ पछि) का विभिन्न चरणहरूमा संसदको अनुगमन क्षमतामा विविध प्रभावहरू परेका छन्। विशेष गरी नेपालको संविधान, २०७२ ले संघीय संसदीय प्रणालीलाई आत्मसात गरेपछि संसदको भूमिका अझ महत्वपूर्ण बनेको छ। तर नीति निर्माण, बजेट विनियोजन, कानूनी अनुगमन र सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा संसदीय निरीक्षण प्रक्रिया सीमित देखिन्छ। संसदीय समितिहरू, प्रतिवेदन प्रस्तुति र कार्यकारी निकायसँग समन्वय गर्ने प्रक्रियामा सुधार आवश्यक देखिन्छ। यस अध्ययनले नेपालमा संसदीय निरीक्षण प्रक्रियाको वर्तमान अवस्था, प्रमुख चुनौतीहरू र सुधारका उपायहरू पहिचान गर्न

खोजेको छ। विशेष रूपमा, कानूनी पुनरावलोकन, सार्वजनिक प्रशासन सुधार र विधायिकाको उत्तरदायित्व वृद्धिका लागि आवश्यक रणनीतिक सुधारहरू माथि केन्द्रित छ।

१.२ अध्ययनको उद्देश्य

यो अध्ययनको उद्देश्य संसदीय अनुगमनलाई प्रभावकारी बनाउन के-के उपाय अवलम्बन गर्न सकिन्छ ? नेपालको वैधानिक व्यवस्था र संसारभर चलेको अभ्यासको अवस्था के छ? प्रचलनमा रहेका ती व्यवस्थाहरू मध्येबाटै नेपालका सन्दर्भमा के कुरा सिक्न सकिने हुन भन्नेसमेतका आधारमा खास व्यवहारिक अभ्यासहरू सिफारिस गर्ने यस अध्ययनको उद्देश्य रहेको छ।

१.३ अध्ययनको आवश्यकता

"Power tends to corrupt, and absolute power corrupts absolutely." भन्ने प्रसिद्ध भनाईलाई मान्ने हो भने जहाँ शक्ति हुन्छ त्यहाँ भ्रष्टाचार हुन्छ। जहाँ भ्रष्टाचार हुन्छ त्यहाँ सुशासन र लोकतन्त्रको कुनै तत्व पनि बाँकी रहँदैन। तसर्थ लोकतन्त्र र सुशासनका लागि शक्तिको निगरानी, खवरदारी र अनुगमनको आवश्यकता पर्दछ। निगरानी, खवरदारी र अनुगमनको प्रक्रियाले लोकतन्त्र र सुशासन प्रवर्धन गर्न सघाउ पुऱ्याउँछ। लोकतन्त्र, शान्ति र विकास आजको आवश्यकता हो भने सोको परिपूर्तिका लागि अनुगमनको खाँचो पर्दछ। आधुनिक राज्यहरू विना कुनै अपवाद सवैको ध्येय लोकतन्त्र, शान्ति, विकास र समृद्धि हो। यसको प्रवर्धन हो भने अनुगमन जरुरी छ।[1] त्यसमा पनि कार्यकारीको अनुगमनमार्फत पारदर्शिता, सुशासन र जनउत्तरदायी शासन कायम गर्न संसदीय अनुगमनको आवश्यकता पर्दछ।

१.४ अध्ययनको महत्व

अनुगमन कार्य लोकतन्त्र, पारदर्शिता र सुशासनका लागि हो भने यसको महत्व[2] आफैमा व्यापक छ। राज्यका निकायहरू जसले अधिक शक्तिको प्रयोग गर्छन तिनले सो क्रममा

---

[1] Parliamentary Function of Oversight | Agora (agora-parl.org)

[2] Parliamentary Oversight - Security Sector integrity

शक्तिको दुरूपयोग नगरून भन्ने प्रयोजनका लागि गरिने खवरदारी र निगरानीले महत्व राख्दछ। समयमै भएका निगरानीले शक्तिको दुरूपयोग रोक्न र शक्तिको सदुपयोग गर्न उत्प्रेरित गर्दछ। राज्यको साधन स्रोतको सदुपयोग गर्नमा मद्दत गर्दछ। राज्यका तर्फबाट जनताका निम्ति गरिने सेवा प्रवाहको प्रभावकारितामा वृद्धि गर्छ। पारदर्शी र जनउत्तरदायी शासनको प्रवर्धन गर्दछ। तसर्थ एक सामान्य अनुगमनको कार्यले कार्यकारीको कामकारवाहीको दिशा सच्याईदिने र तिनका लागि दिशानिर्देश गर्ने सम्मको काम हुन्छ भने अनुगमनको महत्वलाई असीमित बनाईदिन्छ भन्न सकिन्छ।

१.५ अध्ययनको सीमा

प्रस्तुत अध्ययनले अनुगमनको महत्व आवश्यकताका बारेमा चर्चा गर्दै केही राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासहरूका बारेमा चर्चा गरिएको छ। तिनै अध्ययनका आधारमा नेपालमा संसदीय अनुगमनका लागि केही चरण र केही संयन्त्रहरू र केही सिफारिस गर्ने प्रयत्न गरिएको छ। सीमित साधन स्रोतको सीमितताका बीचमा गरिएको यो सामान्य अध्ययन भएकाले यसले संसदीय अनुगमनका सबै पक्षहरूको प्रतिनिधित्व पनि गर्दैन। साथ-साथै यसका आधारमा गरिएका सिफारिसहरू पर्याप्त पनि छैनन्। तथापि यो अध्ययन थप अध्ययनका लागि भोक जगाउने सामाग्रीसम्म हुन सक्दछ।

१.६ अध्ययनको विधि

प्रस्तुत अध्ययनमा गुणात्मक विधि अवलम्वन गरिएको छ। मुख्यतः उपलव्ध द्वितीय स्रोतको खोज विश्लेषणलाई आधार मानिएको छ। यसका साथै संसदीय अभ्यास र लामो समयदेखि संसदीय अभ्यासलाई नजिकबाट नियालेको नाताले आफ्ना अनुभवहरू पनि यथोचित उपयोग गरिएको छ। राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास र अनुभवहरूका साथै कानूनी संवैधानिक व्यवस्थाको यथोचित विश्लेषण गर्ने काम गरिएको छ। यसो गर्दा नेपालको सन्दर्भमा अनुसरण गर्न सकिने व्यवस्था र अभ्यासहरूको प्रयोग गरिएको छ।

यो अध्ययन अत्यन्त सीमित साधन, स्रोत र सामाग्रीका आधारमा गरिएको हो तथापि यसले अनुगमनका बारेमा बुझाईमा स्पष्टता ल्याउन, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा भएका

अभ्यासहरूको सामान्य जानकारी गराउन, संसदीय अनुगमनका बारेका भिन्न-भिन्न बुझाईका कारण झेल्नु परेका समस्याहरूलाई न्युनीकरण गर्न तथा संसदीय अनुगमनको प्रक्रियालाई थप प्रभावकारी बनाई सरकारको रखवारी खबरदारीका माध्यमबाट लोकतन्त्र, सुशासन, पारदर्शितासहितको असल शासनको प्रादुर्भाव गर्न थप योगदान गर्ने र संसदीय समितिहरू, संसद, सांसद र संसदीय अनुगमन सम्बन्धी अध्यताहरूका लागि पनि उपयोगी हुनेछ।

१.७ सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

नेपाल र विश्वव्यापी रूपमा संसदीय निरीक्षण पारदर्शिता, जवाफदेहिता र सुशासनमा उत्तरदायित्व सुनिश्चित गर्ने विश्वभरका विधायिकाहरूको मौलिक कार्य संसदीय निरीक्षण हो। लोकतन्त्रमा यो विशेष गरी अत्यावश्यक छ जहाँ निरंकुश प्रवृत्तिलाई रोक्नको लागि प्रतिनिधि संस्थाहरूद्वारा कार्यकारी शक्तिहरू जाँच्न आवश्यक छ (Beetham,2006)। यो साहित्य समीक्षाले नेपाल र विश्वव्यापी रूपमा संसदीय निरीक्षण संयन्त्रको आलोचनात्मक परीक्षण गर्दछ, अन्तरहरू पहिचान गर्दछ र थप अनुसन्धानका लागि क्षेत्रहरू सुझाव दिन्छ।

संसदीय निरीक्षणमा विश्वव्यापी परिप्रेक्ष्यमा शासन प्रणालीमा संसदीय निरीक्षण फरक ढंगले विकसित भएको छ। वेष्टमिनिष्टर शैलीको लोकतन्त्रमा संसदीय समितिहरू, बजेट छानबिन र प्रश्नोत्तरको समय (Mezey, 1979) जस्ता संयन्त्रहरू मार्फत निरीक्षण गरिन्छ। राष्ट्रपति प्रणालीमा विधायिकाहरूले महाभियोग शक्तिहरू, खोजी सुनुवाइहरू र विधायिकी भिटोहरू (Shugart & Carey, 1992) मार्फत निरीक्षणमा संलग्न हुन्छन्। उदाहरणका लागि युरोपेली संसदले बजेट नियन्त्रण र युरोपेली आयोगलाई खारेज गर्ने शक्ति (Hix & hoyland, 2011) मार्फत बलियो निगरानीको अभ्यास गर्दछ। सबैभन्दा प्रभावकारी मोडेलहरू मध्ये एक स्क्यान्डिनेभियाली देशहरूमा पाइन्छ, जहाँ कानूनको शासनसँग सरकारी अनुपालन सुनिश्चित गर्ने स्वतन्त्र लोकपाल संस्थाहरू समावेश हुन्छन् (Dahlberg & Holmberg, 2014)। अमेरिकी कांग्रेस यसको व्यापक समिति प्रणाली र सरकारी जवाफदेहिता कार्यालय (GAO) मार्फत, बजेटको पारदर्शिता र नीति प्रभावकारिता सुनिश्चित गर्दै कार्यकारी कार्यहरूको बलियो निगरानी राख्छ (Aberbach, 2002)। यी प्रणालीहरूमा

संसदीय निरीक्षणले लोकतान्त्रिक सुदृढीकरण र जनताको विश्वासमा कसरी योगदान पुऱ्याउँछ भन्ने कुरालाई प्रकाश पार्दछ।

लोकतान्त्रिक प्रणालीमा सरकारको जवाफदेहिता र पारदर्शिता सुनिश्चित गर्न संसदीय अनुगमन एउटा महत्वपूर्ण संयन्त्र हो। यसले कानूनको छानबिन, कार्यकारी कार्यहरूको अनुगमन र सार्वजनिक खर्चको मूल्याङ्कन लगायतका गतिविधिहरूको दायरालाई समेट्छ। प्रायः समितिहरू, सुनुवाइहरू र प्रश्न सत्रहरूमार्फत सञ्चालन गरिन्छ। Stapenhurst जस्ता विद्वानहरूले विशेष गरी बजेट पर्यवेक्षण र कार्यसम्पादन लेखापरीक्षण जस्ता उपकरणहरू मार्फत कार्यकारी शाखालाई जवाफदेही बनाउन संसदहरूको भूमिकालाई जोड दिनुहोस् भन्ने सल्लाह दिन्छन्। यद्यपि, संसदीय निरीक्षणको प्रभावकारिता राजनीतिक प्रणालीहरूमा महत्वपूर्ण रूपमा भिन्न हुन्छ, जसमा संस्थागत क्षमता, राजनीतिक इच्छाशक्ति र विधायिकाको स्वतन्त्रताको स्तर जस्ता कारकहरू प्रभावित हुन्छन्। केही सन्दर्भहरूमा बलियो पार्टी अनुशासन वा कार्यकारी प्रभुत्वले अनुगमन निरीक्षण प्रयासहरूलाई कमजोर पार्न सक्छ, जस्तै Pelizzo & Stapenhurst द्वारा उल्लेख गरिएको छ। यसको विपरित बलियो अनुगमन संयन्त्रहरू, जस्तै: राम्रो स्रोत भएको संसदीय समितिहरू र स्वतन्त्र विशेषज्ञताको पहुँचले जवाफदेहिता र सार्वजनिक विश्वास बढाउन सक्छ। भर्खरैका अध्ययनहरूले थप पारदर्शी र पहुँचयोग्य निरीक्षण प्रक्रियाहरू सहज बनाउन डिजिटल उपकरणहरू र खुला डाटाको बढ्दो महत्वलाई पनि हाइलाइट गर्दछ। यी प्रगतिहरूको बावजुद अझ बढी समावेशीताको आवश्यकता र सार्वजनिक हितसँग राजनीतिक स्वार्थको सन्तुलन लगायतका चुनौतीहरू बाँकी छन्। समग्रमा संसदीय अनुगमन, निगरानी र निरीक्षण लोकतान्त्रिक शासनको आधारशिला बनेको छ, यद्यपि यसको प्रभावकारिता संस्थागत डिजाइन र बृहत् राजनीतिक वातावरण दुवैमा निर्भर गर्दछ।

१.८ नेपालमा संसदीय अनुगमन निगरानी र निरीक्षण

विशेष गरी नेपालमा संसदीय पर्यवेक्षणमा महत्वपूर्ण परिवर्तन भएको छ, २०७२ सालमा संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र अपनाएपछि। नेपालको संविधानले कार्यकारी जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्न संसदीय समिति, मन्त्रिस्तरीय प्रश्न र लेखापरीक्षण जस्ता संयन्त्रहरू स्थापना

गरेको छ। सार्वजनिक लेखा समिति र अन्य विधायिकी समितिहरूले बजेट विनियोजन, नीति कार्यान्वयन र भ्रष्टाचारसम्बन्धी सरोकारहरूको समीक्षा गर्न प्रमुख भूमिका खेल्छन्। यी प्रावधानहरूको बावजुद नेपालमा संसदीय निरीक्षणले धेरै संस्थागत र परिचालन चुनौतीहरूको सामना गरिरहेको छ। कमजोर संस्थागत क्षमता, निरीक्षण निकायको राजनीतिकरण र प्राविधिक विशेषज्ञताको कमीले प्रभावकारी छानबिनमा बाधा पुऱ्याउने अध्ययनले देखाएको छ। यसका अतिरिक्त बारम्बार सरकारी परिवर्तनहरूले विधायिकी अनुगमनको निरन्तरतामा बाधा पुऱ्याउछ, दीर्घकालीन नीति अनुगमनलाई कमजोर बनाउँछ। अख्तियार दुरूपयोग अनुसन्धान आयोगले भ्रष्टाचार नियन्त्रणमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको भए पनि छनोटकारी कार्यान्वयन र कार्यकारी प्रभावका कारण आलोचनाको सामना गर्नुपरेको छ।

१.९ तुलनात्मक विश्लेषणः नेपाल र विश्वव्यापी उत्कृष्ट अभ्यासहरू

नेपालको निरीक्षण संयन्त्रलाई विश्वव्यापी अभ्यासहरूसँग तुलना गर्दा धेरै मुख्य भिन्नताहरू प्रकट हुन्छन्। स्क्यान्डिनेभियाली मोडलहरूको विपरीत नेपालमा कार्यकारीको पहुँचभन्दा बाहिरको निरीक्षणलाई बलियो बनाउन सक्ने स्वतन्त्र संसदीय लोकपाल संस्थाहरूको अभाव छ। यसबाहेक अमेरिकी कांग्रेसको विपरीत नेपालको संसदीय समितिहरूमा स्वायत्त अनुसन्धान समर्थन र अनुसन्धान गर्ने अधिकारको अभाव छ, जसले तिनीहरूको प्रभावकारितालाई सीमित पार्छ (Aberbach, 2002)।

जर्मनी र बेलायत जस्ता देशहरूसँग बलियो विधायिका-कार्यकारी सम्बन्ध छ, जहाँ गठबन्धन सरकारहरूले नीति कार्यान्वयनलाई अझ पारदर्शी रूपमा वार्ता गर्छन्, जहाँ नेपालको राजनीतिक अस्थिरताले प्रायः विधायिका जवाफदेहितालाई कमजोर बनाउँछ। नेपालको सत्तारूढ दलको संसदीय प्रक्रियामा प्रभुत्व जमाउने प्रवृत्तिले विपक्षीको भूमिकालाई छानबिनमा कम गर्छ, यो चुनौती केही अफ्रिकी संसदीय प्रणालीहरूमा पनि देखिएको छ। दक्षिण अफ्रिकी संसदको पर्यवेक्षण मोडेल, जहाँ सांसदहरू अनुसन्धानमा आधारित ब्रिफिङहरूसँग सुसज्जित छन् र मन्त्रीहरूलाई प्रश्न गर्नमा बढी स्वतन्त्रता छ, नेपालको लागि प्रेरणाको रूपमा काम गर्न सक्छ।

देवकोटा, खिमलाल, २०८२

१.१० विद्यमान साहित्यमा रहेका कमीहरू

विश्वव्यापी रूपमा संसदीय निरीक्षणका बारेमा व्यापक अध्ययन भए पनि नेपालमा केन्द्रित अध्ययनहरू सीमित र अंश-अंशमा छन्। ती अध्ययनहरूको रिक्तता यस प्रकार उल्लेख गर्न सकिन्छ :-

१. प्रभावकारिताको अनुभवजन्य मूल्याङ्कनः जवाफदेहिता कार्यान्वयनमा नेपालको संसदीय समितिहरूको वास्तविक प्रभावको बारेमा तथ्याङ्कमा आधारित अनुसन्धानको अभाव छ। पश्चिमा विधायिकाहरूमा भएको अध्ययनको विपरीत नेपालमा पर्यवेक्षण परिणामहरूको व्यवस्थित मूल्याङ्कन छैन।

२. क्षेत्रीय पर्यवेक्षण विश्लेषणः केही अनुसन्धानले सामान्य पर्यवेक्षणको बारेमा चर्चा गर्दा नेपालमा सार्वजनिक खरिद, रक्षा वा विदेश नीति पर्यवेक्षण जस्ता विशिष्ट क्षेत्रहरूमा केन्द्रित अध्ययनहरू न्यून छन्।

३. तुलनात्मक दक्षिण एसियाली अध्ययनः क्षेत्रीय शिक्षाको अवसरलाई सीमित गर्दै भारत, श्रीलंका वा बंगलादेश जस्ता दक्षिण एसियाली छिमेकीहरूको तुलनामा नेपालको पर्यवेक्षण संयन्त्रको विरलै विश्लेषण गरिन्छ।

४. निरीक्षणमा सार्वजनिक संलग्नताः अध्ययनहरूले पर्यवेक्षणमा नागरिकको सहभागिताको महत्वलाई प्रकाश पार्छ, तर सार्वजनिक संलग्नता, मिडिया जाँच र नागरिक समाजको वकालतले संसदीय जवाफदेहितालाई कसरी प्रभाव पार्छ भन्ने विषयमा नेपालमा अनुसन्धानको कमी छ।

५. निरीक्षणमा संघीयताको प्रभावः नेपालको संघीय प्रणालीमा सङ्क्रमण हुँदा प्रदेशका संसदहरूले कसरी निरीक्षणमा संलग्न छन् भन्ने साहित्यको अभाव छ।

निष्कर्षमा, लोकतान्त्रिक शासन सुनिश्चित गर्नको लागि संसदीय निरीक्षण महत्वपूर्ण रहन्छ तर यसको प्रभावकारिता राजनीतिक प्रणालीहरूमा फरक-फरक हुन्छ। जबकि विश्वव्यापी मोडेलहरूले उत्कृष्ट अभ्यासहरूमा अन्तर्दृष्टि प्रदान गर्दछ। नेपालको अनुगमन, निरीक्षण र निगरानी संयन्त्रहरूले अझै पनि संस्थागत कमजोरीहरू, राजनीतिक हस्तक्षेप र अनुभवजन्य मूल्याङ्कनको अभावको सामना गरिरहेका छन्। तुलनात्मक अनुसन्धान, क्षेत्रगत

अध्ययन र अनुभवजन्य मूल्याङ्कनका माध्यमबाट यी कमीलाई सम्बोधन गर्दा नेपालको संघीय लोकतान्त्रिक प्रणालीमा संसदीय जवाफदेहितालाई बलियो बनाउन सकिन्छ। यस अध्ययनले विद्यामान साहित्यमा देखिएका कमीहरू पूर्ति गर्नेछ भन्ने विश्वास लिएको छु।

२. तथ्यांक प्रस्तुति तथा विश्लेषण

२.१ विषय प्रवेश

कुनै पनि कामकारबाही सही ढंगले भएको छ कि छैन भनेर हेर्ने, चेक जाँच गर्ने कामकारबाही अनुगमन हो। अनुगमन प्रक्रियामा सो कामकारबाही उचित ढंगले भएको छ कि छैन, विद्यामान नीति अनुकूल भएको छ कि छैन, कानून बमोजिम भएको छ कि छैन, सम्बन्धित निकाय वा अधिकारीको क्षेत्राधिकार भित्र पर्छ कि पर्दैन, उक्त कार्य निर्धारित समय भित्र भएको छ कि छैन अर्थात सो काम गर्न उपयुक्त समयको छनोट भयो कि भएन, आर्थिक हिसाबले मितव्ययी भएको छ कि छैन, आवश्यकताका हिसाबले उपयुक्त थियो कि थिएन, सो काम गर्न उचित समय, सन्दर्भ र विषयवस्तुका बीचको समुचित सन्तुलन मिल्यो कि मिलेन जस्ता प्रश्नहरूको उत्तर खोज्ने प्रयत्न गरिन्छ। यो अनुगमनको प्रक्रिया हरेक निकाय, संस्था वा संरचना वा व्यक्तिका हकमासमेत लागू हुन्छ। मुलभूत रूपमा राज्यका निकायहरूमा अनिवार्य रूपमा लागू हुन्छ। यो कामको उद्देश्य काम गर्ने निकायलाई जिम्मेवार बनाउने, कामको परिणाम असल निकाल्ने र काममा अधिकारको दुरूपयोग नहोस् भन्ने अपेक्षा गरिन्छ। मुलभूत रूपमा राज्यलाई लोकतान्त्रिक बनाउन, राज्यका कामकारबाहीहरूलाई जनमुखी र जनउत्तरदायी बनाउन यो विधि अवलम्बन गरिन्छ। यो विधि शक्ति पृथकीकरण तथा नियन्त्रण र सन्तुलनको परिपालनाका लागि अनुसरण गरिन्छ। राज्यका तीन अंग कार्यपालिका, व्यवस्थापिका र न्यायपालिकाका बीचको शक्ति पृथकीकरण, नियन्त्रण र सन्तुलन गर्ने प्रक्रियालाई व्यवहारमा रूपान्तरण गर्न र मुख्यतः कार्यकारीका कामकारबाहीलाई पारदर्शी र जनउत्तरदायी बनाउन संसदमार्फत गरिने निगरानी र खबरदारी संसदीय अनुगमन हो। यो अध्ययनको विषयमा केन्द्रित रहेको छ।

२.२ संसदीय अनुगमनका सिद्धान्त

राज्य शक्तिको प्रयोग कार्यकारी निकायले गर्ने हुँदा राज्य शक्तिको निगरानी, नियन्त्रण र नियमन लोकतन्त्रका लागि अनिवार्य बन्न गएको छ। शक्ति पृथकीकरण तथा नियन्त्रण र सन्तुलनको सिद्धान्तको परिपालनाका लागि पनि कार्यकारीको नियन्त्रण संसदबाट हुन जरुरी छ। अमेरिकी संविधान विद् जेम्स मेडिसन जसलाई father of constitution भनिन्छ, उनले संसदीय अनुगमनका केही उद्देश्य र सिद्धान्तहरू छन् जो संसदका नियमित कामकारबाहीसँग दोहोरिन पनि सक्छन् भन्दै संसदीय अनुगमनको सिद्धान्तका बारेमा उल्लेख गर्दछन्।[3] संसदबाट हुने यही कार्यकारी उपरको निगरानी र नियन्त्रणको प्रक्रियालाई अनुगमन भनिन्छ। संसदीय अनुगमनका केही खास मान्य सिद्धान्तहरू[4] छन् जसलाई यसप्रकार उल्लेख गर्न सकिन्छ :-

१ राज्यशक्तिको प्रयोग गर्ने एक मात्र निकाय कार्यकारी हो, यसको समुचित निगरानी र खबरदारी जरुरी छ।

२ राज्य शक्तिको प्रयोग लोकतान्त्रिक प्रक्रियाबाट हुन जरुरी छ र लोकतन्त्र सुशासनको प्रवर्धन यसको ध्येय हो।

३ संसद सार्वभौमसत्ता सम्पन्न जनताका प्रतिनिधिहरूको थलो हो तसर्थ कार्यकारीलाई लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यता, पारदर्शिता र जनउत्तरदायी बनाई राख्ने दायित्व हुन्छ।

४ संसद नै यस्तो थलो हो जसले कार्यकारीको निर्माण, कार्यकारीलाई आवश्यक पर्ने कानून र स्रोत संविधान र कानून बमोजिम उपलब्ध गराउँदछ र सोको सदुपयोग संसदको चासोको विषय हो।

५ राज्यको आत्मरक्षाको हतियार भनेर चिनिने संकटकालको अनुमोदन वा अस्वीकार गर्ने अधिकारसमेत संसदमा हुन्छ। त्यसकारण पनि संसदीय अनुगमनको महत्व छ।

[3] Congressional Oversight (fas.org)

[4] Parliamentary Oversight - Security Sector integrity

२.३ अनुगमनको स्थापित मान्यता

अनुगमन किन गरिन्छ भन्ने बारेमा स्पष्ट हुन जरुरी छ, त्यसमा पनि संसदीय समितिमार्फत कार्यकारीको अनुगमन गर्ने प्रक्रिया नौलो होइन तथापि अनुगमनका मान्यताहरूमा बिस्तारै परिवर्तन हुँदै विकास हुँदै गएको पनि छ सँग-सँगै यसमा विकृति पनि आउन थालेको छ। यसबाट सचेत हुँदै हाम्रो सन्दर्भमा संसदीय अनुगमनको मान्यता के हो भन्ने बारेमा स्पष्ट हुन सके संसदीय अनुगमनको प्रक्रियालाई थप प्रभाबकारी बनाउन सकिएला भन्ने आशयले अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा चलिआएको अभ्याससमेतका आधारमा निम्न विषयहरूलाई अनुगमनको स्थापित मान्यता जो हाम्रो सन्दर्भमासमेत उपयोगी हुने भएकाले यसप्रकार उल्लेख गरिएको छ :-

१ राज्यका निकायहरूका बिचमा शक्ति पृथकीकरण, नियन्त्रण र सन्तुलन कायम हुन्छ।

२ पारदर्शी शासन प्रणालीको स्थापना हुन्छ।

३ जनताप्रतिको उत्तरदायित्वको मान्यता स्थापित हुन्छ।

४ कानून संविधान र लोकतन्त्रप्रतिको उत्तरदायित्वपूर्ण शासन प्रणालीको स्थापना हुन्छ।

२.४ नेपालमा अनुगमन अभ्यास

२.४.१ संवैधानिक व्यवस्था

नेपाल सुधारिएको संसदीय प्रणाली अवलम्बन गर्ने मुलुक हो।[5] सुधारिएको संसदीय व्यवस्था सरकार दिने विकल्प रहँदासम्म संसद विघटन हुन सक्दैन भन्ने मान्यतामा आधारित हुन्छ। संसद नेपालको सन्दर्भमा निरन्तर रहन्छ, प्रधानमन्त्रीले चाहँदैमा विघटन हुँदैन। संसद स्थायी र सरकार अस्थायी भन्ने मान्यता नेपालको संविधानले बोकेको छ। निरन्तर चालु रहने संसद सदैव सरकारका कामको रखवारी र खबरदारी गर्ने दायित्व स्वीकार गर्दछ। सरकारलाई प्रश्न सोधेर वा सरकारसँग जवाफ मागेर, सरकारका हरेक कामको जानकारी मागेर, सरकारलाई पारदर्शी बनाएर, सरकारलाई कार्यकारीको अत्यधिक शक्तिको दुरूपयोग गर्नबाट रोकेर लोकतन्त्रलाई सुदृढ गर्ने दायित्व पनि संसदको हो।

[5] संविधान सभाबाट संविधान जारी गर्दाका वखत संविधान सभाका अध्यक्षले मिडिया समक्ष व्यक्त गरेको भनाई

सीमित सरकार लोकतन्त्रको सुन्दर स्वरूप हो भन्ने मान्यतालाई आत्मसात गर्दै सरकारलाई उसको सिमाभित्रै राख्ने काम संसद बाहेक अरू कुनै पनि निकायले गर्न सक्दैन भन्ने मान्यताका आधारमा अनुगमन र निगरानीको मान्यता विकास भएका कारणले नेपालको संविधानले पनि उक्त मान्यतालाई अवलम्बन गरेको छ। सरकारमाथिको विश्वास वा अविश्वासको प्रश्न होस् वा संवैधानिक निकायका पदाधिकारीहरू उपरको महाअभियोगको प्रश्न किन नहोस् सबै कामकाला गि संसद जिम्मेवार छ। सरकारलाई खुला, पारदर्शी र लोकतान्त्रिक बनाउन संसदलाई जिम्मेवार बनाउने काम संविधानले गरेको छ।[6] सरकार गठनका लागि संसद जानै पर्ने वाध्यता संविधानको धारा ७६ को व्यवस्था, कानून निर्माण संसदबाट मात्रै हुने संविधानको भाग ९ धारा १०९ देखि ११४ सम्मको व्यवस्था, त्यसै गरी बजेट संसदबाट मात्रै पारित हुने संविधानको भाग १० धारा ११५ देखि धारा १२५ सम्मका व्यवस्था सरकारको अनुगमन गर्ने सक्षम निकाय नै संसद हो भन्ने कुराका प्रमाणहरू हुन। सरकारले गरेका र संवैधानिक वा न्याय परिषद्को सिफारिसमा गरेका नै किन नहुन् हरेक नियुक्तिको संसदीय सुनुवाई गर्नुपर्ने धारा २९२ को संवैधानिक बाध्यात्मक व्यवस्था वा संवैधानिक निकायको कामकारबाहीको अनुगमन गर्ने सम्बन्धी संविधानको धारा २९३ र संवैधानिक निकायको वार्षिक प्रतिवेदन संघीय संसद समक्ष पेश हुने धारा २९४ को व्यवस्थाले संसदको अनुगमनको क्षेत्रलाई व्यापक र विस्तार गरेको छ भन्न सकिन्छ। यसै गरी संविधानको धारा ९७ ले संसदको कामकारबाहीलाई व्यवस्थित गर्न आवश्यक समितिहरू गठन गर्न सक्ने व्यवस्थाले संसद र संसदीय समितिहरूको अनुगमनकारी भूमिकाका बारेमा संविधान र संवैधानिक व्यवस्था प्रष्ट र मजबुत छ भन्न सकिन्छ।

२.४.२. **नियमावलीको व्यवस्थाः**

संविधानको धारा ९७ वमोजिम प्रतिनिधिसभा र राष्ट्रिय सभाले संघीय कानून वमोजिम समितिहरू गठन गर्न सक्नेछन् भन्ने व्यवस्था वमोजिम वनेका नियमावलीहरू (प्रतिनिधिसभा नियमावली २०७९, राष्ट्रिय सभा नियमावली २०७५ र संघीय संसदको संयुक्त वैठक र

[6] नेपालको संविधान

संयुक्त समिति (कार्यसंचालन) नियमावली २०८०) ले विभिन्न समितिहरूको गठन तिनको कार्यक्षेत्र र काम कर्तव्य र अधिकारसमेत तोकेका छन्। संघीय संसदको संयुक्त बैठक र संयुक्त समिति तथा (कार्यसंचालन) नियमावली २०८० को नियम २५ मा संसदीय सुनुवाई समितिको गठन र काम कर्तव्य र नियम २८ मा राज्यका निर्देशक सिद्धान्त, नीति र दायित्वको कार्यान्वयन अनुगमन तथा मूल्याङ्कन समितिको गठनको व्यवस्था गरेको छ भने नियम ३१ मा संयुक्त समितिको कार्यविधि र अधिकारका बारेमा उल्लेख गरिएको छ।[7] राष्ट्रिय सभा नियमावली २०७५ को नियम १४७ मा विभिन्न चार प्रकारका समिति र तिनको कार्यक्षेत्र निर्धारण[8] गरेको छ भने प्रतिनिधिसभा नियमावली २०७९ को नियम १३ मा संसदको काम कारवाही व्यवस्थित गर्न कार्यव्यवस्था परामर्श समितिको व्यवस्था गरेको छ। यसै गरी नियम १५७ मा राष्ट्रपति वा उपराष्ट्रपति विरूद्ध महाभियोग प्रस्ताव र सो उपरको जाँचवुझ समितिको व्यवस्था गरेको पाईन्छ। नियम १६५ मा महाभियोग सिफारिस समितिको व्यवस्था संगै महाअभियोग शिफारिस समिति गठन गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ। यी सवै समितिहरू पनि कुनै न कुनै हिसावले सरकारको कामको अनुगमन गर्ने प्रयोजनार्थ नै गठन भएका हुन। यसै गरी प्रतिनिधि सभाको नियमित कार्यमा सहयोग पुऱ्याउन प्रतिनिधि सभा अर्न्तगत विषयगत समिति र विशेष समिति गठन गर्न सकिनेछ भन्ने नियम १७२ मा गरिएको छ। नियम १७३ मा सोही प्रयोजनार्थ विभिन्न १० विषयगत समितिको गठन र तिनको कार्यक्षेत्र[9] का बारेमा उल्लेख गरिएको छ।

यसरी नेपालमा संसदको काम पनि अन्य संसदीय प्रणालीमा जस्तैः कानून बनाउने, बजेट बनाउने, जनताको मनको आवाज बोल्ने र सरकारका कामको अनुगमन गर्ने नै हो। ती मध्ये संसदको सदस्यले एक सांसदको हैसियतमा गर्ने काम, सांसदहरूले फुल हाउसमा निर्वाह गर्ने भूमिका आफ्नो ठाउँमा छ। त्यो भन्दा पनि महत्वको काम भनेको संसदीय समितिहरूले गर्ने अनुगमन, सरकारको प्रतिनिधिका रूपमा मन्त्रीहरूलाई बोलाएर गर्ने खबरदारी, प्रश्नोत्तर र सरकारलाई दिने निर्देशन अर्को महत्वको विषय हो।

---

[7] संघीय संसदको संयुक्त बैठक र संयुक्त समिति (कार्यसञ्चालन) नियमावली, २०८०

[8] राष्ट्रिय सभा नियमावली, २०७५

[9] प्रतिनिधि सभा नियमावली, २०७९

२.४.३ अनुगमनका सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास

सरकारी कामको अनुगमन गर्ने प्रक्रिया आधुनिक लोकतन्त्रका लागि नौलो विषय होइन। आधुनिक लोकतन्त्रमा सीमित सरकार लोकतन्त्रको आधार मानिन्छ। राज्य शक्तिको प्रयोग गर्ने निकाय कार्यकारी जति सीमित भयो त्यति असल शासन मानिने प्रचलन छ। त्यसैले कार्यकारीको नियन्त्रण र निगरानी गर्ने विभिन्न निकायहरू मध्ये पनि राज्यको तीन अंग मध्यकै एक संसदबाटै निगरानी खबरदारी र अनुगमन गर्ने कुरालाई सर्वाधिक आधिकारिक र असल अभ्यासका रुपमा लिइन्छ। संसदीय निगरानीका पनि विभिन्न तरिका र पद्दतिहरू छन्। सबैमा एकरुपता पनि छैन। मुलुकको लोकतन्त्रको अभ्यास र इतिहास, लोकतन्त्रप्रतिको विकसित अवधारणा एवं लोकतान्त्रिक संस्कारसमेतका आधारमा विभिन्न मुलुकमा भएका असल अभ्यासहरूको चर्चा गर्ने र नेपाली संसदीय अनुगमनको प्रक्रियामा भित्र्याउने हेतुले केही असल अभ्यासहरूको चर्चा यस भागमा गर्ने प्रयत्न गरिएको छ।

२.४.३.१ क्यानडा

क्यानडामा[10] संसदले कार्यकारी अंगको अनुगमन गर्न विभिन्न स्थायी तथा विशिष्टिकृत समितिहरूको व्यवस्था गरिएको छ जसलाई officers of Parliament भनिन्छ। तिनको कार्यदेश, काम कर्तव्य र अधिकार संसदीय कानूनद्वारा नै निर्धारित छ। संघीय शासन प्रणाली अवलम्बन गरेको मुलुक हुनाका नाताले संघीय सरकार र प्रान्तीय सरकारहरूको निगरानी र खबरदारीका लागि प्रत्येक प्रदेशले आ-आफना संसदीय अनुगमन कार्यालयहरू स्थापना गरेका छन् र तिनका लागि छुट्टाछुट्टै अधिकारीहरूलाई जिम्मा दिईएको छ। ती अधिकारीहरूले आफ्नो अध्ययन प्रतिवेदन संसदमा प्रस्तुत गर्दछन्। खासगरी यी पदाधिकारीहरूले महालेखा परीक्षकको प्रतिवेदन, राज्यको वित्त व्यवस्था र तिनका वित्तीय विवरणहरूको परीक्षण गर्दछन्। यसै गरी निर्वाचनको निष्पक्षताका बारेमा अनुगमन गर्दछन्, भाषिक अधिकारको सुनिश्चितताका बारेमा अनुगमन, सूचनामा नागरिकको पहुँचको निगरानीसँगै नागरिकको गोपनीयताको हकको प्रचलनका बारेमा पनि अनुगमन गर्दछन्।

---

[10] IPU PARLINE database: CANADA (Senate), Oversight

स्वार्थ बाझिएको विषयमा कामकारबाही भएका पो छन् कि, गलत लविङका आधारमा काम भएका पो छन् कि, वित्तीय अवस्था, अर्थतन्त्रको प्रवृत्ति विश्लेषणसमेतको काम officers of Parliament संसदका पदाधिकारीहरूले गर्दछन्। संसदका पदाधिकारीहरूको कामलाई सघाउन संसदले समितिको गठन र सदस्यहरूको मनोनयन गर्न सक्दछ। सदनको अनुमोदनका आधारमा नियुक्त संसदका सदस्यहरूले अनुगमनको काम गर्दछन् यसका अतिरिक्त महालेखापरीक्षक, निर्वाचन आयोग र संसदीय बजेट अधिकारीहरूको नियुक्ति हुन्छ। यी अधिकारीहरूले विभिन्न माध्यमबाट प्राप्त सूचना र संसदका सदस्यहरूको अनुरोधमा विभिन्न विषयमा छानबिन गर्ने, सरकारी कामको दैनिक अनुगमन गर्ने र संसदमा प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्ने काम गरेर अनुगमनको प्रक्रियालाई प्रभाबकारी बनाउने गरेको पाईन्छ।

२.४.३.२ संघीय गणतन्त्र जर्मनी

जर्मनीमा[11] कार्यकारीको निगरानी, नियन्त्रण र खबरदारीको काम संसदीय समितिका मार्फत् हुने गरेको पाइन्छ। मुख्यतः सरकारका अधिकारीहरूलाई समितिमा बोलाएर, समितिमा सोधपुछ गरेर तथा संसदमा लिखित वा मौखिक प्रश्नका माध्यमबाट अनुगमनको काम गर्ने गरेको पाइन्छ। कार्यकारी अधिकार सम्पन्न भएता पनि जर्मनीको संसदलाई कार्यकारी प्रमुख परिवर्तन गर्न, उसका विरूद्ध अविश्वासको प्रस्ताव ल्याउन वा विश्वासको मत लिन निर्देशन गर्ने लगायत सरकारका हरेक कामको सुक्ष्म जानाकारी आफै लिन वा सरकारलाई उपलब्ध गराउन भनेर निर्देशन गर्न सक्दछ। सरकारका हरेक कामको सूचना संकलन गर्न स्थायी संसदीय समितिको committee of inquiry , parliamentary control panel गठन भएको छ ।

यसका अतिरिक्त संसद प्रत्येक मन्त्रालयको सूचना संकलन गर्न अलग-अलग समिति गठन गर्न पनि स्वतन्त्र छ। सन् २०१७ मा जर्मनीको संसदले विभिन्न २३ वटा समितिहरूको गठन गरेर भिन्न-भिन्न काम गरेको अनुभव छ। सरकारी निकायहरू समितिको निर्देशन मान्न बाध्य छन्। सरकारी निकायले समितिका निर्देशनहरू पालन गरेनन् भने यस्तो

[11] IPU PARLINE database: GERMANY (Deutscher Bundestag), Oversight

अवस्थामा संसदीय समितिहरूले आफ्नो निर्देशन कार्यान्वयन गराउन संवैधानिक अदालतमा अनुरोध गर्न सक्नेसमेत कानूनी व्यवस्था पाइन्छ। भाषिक समस्याको समाधानका लागि अल्पसंख्यक भाषा भाषीहरूले पनि आफनो भाषामा प्रश्नोत्तर गर्न पाउने, लिखित प्रश्नको लिखितै जवाफ माग्न पाउने र सो बमोजिम कार्यान्वयन नभएमा संवैधानिक अदालतमा कार्यान्वयनका लागि निवेदन गर्न सक्नेसमेतको व्यवस्थाले कार्यकारी संसदको नियन्त्रण र निगारानीमा छ र लोकतन्त्र सुदृढ छ भन्न सकिन्छ।

२.४.३.३ गणतन्त्र इटाली

इटालीमा[12] कार्यकारी अंगको नियन्त्रण र निगरानी गर्न Service for parliamentary control Unit संसदीय नियन्त्रण इकाई मार्फत् गर्ने प्रचलन छ। यो सेवाले सरकारका कामको दैनिक निगरानी र खबरदारी गर्ने र सोको भिन्न-भिन्न इकाईको प्रतिवेदन संसदमा पेश गर्ने काम गर्दछ र यो सेवाको नियमित निरीक्षण अनुगमन भने संसदीय समितिले गर्दछ। जर्मनीमा जस्तै इटालीमा पनि विभिन्न १८ भन्दा बढी सेवाहरूको सिर्जना संसदले नै गरेको छ। ती सेवाहरूको मुख्य काम संसदबाट पारित भएका कानूनहरूको कार्यान्वयन भएको छ छैन र ती कानूनहरूको कार्यान्वयन गर्न नियमहरू बनाईएका छन् कि छैनन्, यसै गरी कानून बाहेकका संसदीय निर्देशनहरूको परिपालना भएको छ कि छैन सोको निगरानी गर्ने, नियमित अनुगमन गर्ने र संसदप्रति सरकार जबाफदेही छ भन्ने कुराको नियमित परीक्षण गर्नेसमेतका कामको जिम्मेवारी दिएको पाइन्छ। यी सेवाहरूको निरीक्षण भने "The Committee for the Supervision on Documentation Activity and the Library" संसदीय समितिले नै गर्दछ।

२.४.३.४ जापान

जापानमा[13] पनि द्विसदनात्मक संसद भएको हुनाले दुवै सदन सरकारका कामकारबाहीका बारेमा अनुसन्धान गर्न, निगरानी र खबरदारी गर्न, सरकारका कामका बारेमा जानकारी लिन, तिनको चेक जाँच गर्न र प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्न अधिकार सम्पन्न छन्। संसदमा

[12] IPU PARLINE database: ITALY (Senato della Repubblica), Full text

[13] About this Collection | Legal Reports (Publications of the Law Library of Congress) | Digital Collections | Library of Congress (loc.gov)

बहुमतका साथ संसदको विश्वास कायम गरिराख्न, संसदमा अविश्वासको प्रस्तावको सामना गर्न र विश्वासको मत लिनुपर्ने अवस्था भए विश्वासको मत लिन सरकार हमेसा तत्पर हुन पर्दछ। यस हिसाबले सरकार संसदको नियन्त्रण र निगरानीमा छ भन्ने पुष्टि हुन्छ। सरकारका कामको जाँच गर्ने काम संसद आफै, सांसदहरू, संसदीय समितिहरू र संसद वा संसदीय समितिले खटाएका सदस्यहरूसमेतले गर्न सक्दछन्।[14] सामान्यतयाः यो काम संसदका सदस्यको अनुरोधमा वा संसदीय समितिको निर्णयका आधारमा हुने गर्दछ। संसदमा उपस्थित हुन, माग गरिएको दस्तावेज प्रस्तुत गर्न बोलाइएका हरेक व्यक्तिले संसदमा कानून बमोजिमको सत्य र निष्ठाको शपथ लिनुपर्दछ। उक्त शपथ लिन अस्वीकार गरेमा वा माग बमोजिमको लिखत उपलब्ध गराउन अस्वीकार गरेमा वा समितिमा उपस्थित हुन अस्वीकार गरेमा एक वर्षसम्म कैद वा एक लाख यनसम्म जरिवाना हुने र सदन समक्ष उपस्थित भई झुठ्ठा विवरण दिएमा तीन महिनादेखि दश वर्षसम्म कैदको सजाय हुने व्यवस्था Act on Oaths and Testimonies of Witnesses in a House मा गरिएको छ। सरकारी कामका सन्दर्भमा अध्ययन गर्न संसदले The Committees for International Economy and Diplomatic Relations, People's Daily Life and Economy, and Natural Resources and Energyसमेत गरी तीन भिन्न-भिन्न अनुसन्धान समितिहरू खडा गरेर तिनले नियमित रुपमा प्रतिवेदन दिने गरेका छन्। यी प्रतिवेदनहरू मार्फत् पनि सरकारको नियन्त्रण र निगरानी तथा संसदीय अनुगमन हुने गरेको छ।

२.४.३.५ संयुक्त अधिराज्य बेलायत

लिखित संविधान नभएको मुलुक बेलायतमा कार्यकारी र व्यवस्थापिकीय अंगका लागि भिन्ना-भिन्नै जिम्मेवारी तोकिएका संवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्थाहरू त छैनन् तथापि लामो अभ्यासद्वारा स्थापित परम्पराहरूका आधारमा कार्यकारीका कामकारबाहीको अनुगमन गर्न विभिन्न माध्यम र तरिकाबाट नियन्त्रण र सन्तुलन कायम राख्ने, सार्वजनिक गर्ने र जानकारी गराउने काम पनि भएको छ। सरकारको उत्तरदायित्व सुनिश्चित गर्ने

[14] IPU PARLINE database: JAPAN (Sangiin), Oversight

काम संवैधानिक परम्पराका आधारमा स्थापित भइआएको छ। जनउत्तरदायी सरकार खासगरी संसदप्रति उत्तरदायी सरकार र मन्त्रीहरू तिनका कामप्रति सर्वसाधारण प्रति उत्तरदायी हुने परम्परा बेलायती परम्परा हो। यसमा पनि बेलायती मन्त्रीहरूको जिम्मेवारी र उत्तरदायित्वका बारेमा Ministerial Code मार्फत व्यवस्थित गरिएको छ। Royal prerogative का बारेमा संसदीय अनुगमनको अभाव छ भन्दै गर्दा सरकारको अनुगमन र नियन्त्रणको कुरा गर्दा यो विषय पनि समेट्नु पर्छ भन्ने सरकारी तथा संसदीय प्रतिवेदनहरूलेसमेत उल्लेख गरेका छन्।

Select committee संसदीय अनुगमनका महत्वपूर्ण साधनहरू हुन। यी समितिहरू व्यापक अधिकारले सम्पन्न हुने र सरकारी कामको नियन्त्रण र खवरदारीका लागि जे-जे गर्न पनि सक्षम हुने समितिका रूपमा लिइन्छ। यी बाहेक पनि खास-खास समयमा आइपर्ने कामका लागि अस्थायी प्रकृतिका समितिहरू पनि गठन गर्ने प्रचलन छ। ती समितिहरू पनि सरकारको रखवारी र खबरदारीका लागि नै काम गर्दछन्। बेलायती संसदका संसदीय समितिहरू कुनै पनि व्यक्ति वा पदाधिकारीहरूलाई बोलाउन, कागजातहरू उपलब्ध गराउन सक्षम छन् तर संसदका सदस्य र पदाधिकारीहरूलाई मौखिक वा लिखित प्रमाण उपलब्ध गराउन बाध्य गर्ने अधिकार भने Standing orders of the house of commons 2015-16 का आधारमा छैन भनिन्छ।

प्रश्नोत्तरको समय बेलायती[15] संसदीय परम्परा सरकारको कामको अनुगमनको अत्यन्त प्रभावकारी साधन हो। सांसदहरूले प्रधानमन्त्री र मन्त्रीहरूलाई सोझै मौखिक वा लिखित प्रश्न गर्न सक्दछन्। जसले सरकारलाई जनउत्तरदायी र पारदर्शी बनाउन बाध्य गर्दछ।

राज्यको ढुकुटीको खर्च सार्वजनिक सम्पत्तिको सदुपयोग हुने ढंगले मात्रै होस् भन्ने आशयले संसदीय अनुगमन गर्ने गरिन्छ। यो प्रयोजनका लागि National Audit Office नामक एक कानूनद्वारा स्थापित सरकारी अंग खडा गरिएको छ। यसले खर्चको औचित्य आवश्यकता मितव्ययिता र औचित्यसमेतका बारेमा निगरानी गर्ने र प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्ने काम गर्दछ। यो प्रतिवेदन संसद समक्ष पेश हुने भएकाले यसका आधारमा पनि

---

[15] Strengthening Democracy, Parliamentary Oversight and Sustainability in the Commonwealth (uk-cpa.org)

सरकारी कामको अनुगमन गर्ने नियन्त्रण गर्ने रखवारी गर्ने र खबरदारी गर्ने काम संसदले गर्दछ। यसरी बेलायतमा संसदीय निगरानीको काम प्रभावकारी रुपमा हुने गरेको पाइन्छ।

३ संसदीय अनुगमनका लागि आवश्यक सिफारिस

राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास मान्यता र सिद्धान्तसमेतको विश्लेषणका आधारमा नेपालको सन्दर्भमा संसदीय अनुगमन निगरानी र खबरदारीका बारेमा सिफारिस गर्ने हेतुले यो अध्ययन गरिएको र सोही बमोजिम उल्लेख गर्ने प्रयत्न गरिएको छ।

३.१ अनुगमनका पूर्व सर्तहरू

संसदीय अनुगमनको लक्ष्य विषय अनुसार फरक-फरक प्रकृतिको हुने भएकाले सबैका हकमा एकै प्रकारको निर्देशिका तयार गर्न सम्भव छैन। तथापि समग्रमा सरकारका कामकारबाहीहरू र सरकारद्वारा सञ्चालित परियोजनाहरू निम्न विषयहरूमा केन्द्रित भइदिए हुन्थ्यो भन्ने अपेक्षाका साथ संसदीय अनुगमनको कामकारबाही केन्द्रित हुन जरुरी छ भन्ने आशयले अनुगमनका क्षेत्रलाई संक्षेपमा निम्न बुँदामा उल्लेख गर्न सकिन्छ।

१ आर्थिक दृष्टिले मितव्ययी, सक्षम र प्रभावकारी उच्च गुणस्तरको सेवाको उपलव्धता,

२ संवैधानिक, कानूनी अख्तियारी, रणनैतिक योजना र बजेट अनुकूलता,

३ राज्यको समग्र उद्देश्य र नीतिलाई आत्मसात गर्दै अर्थपूर्ण योगदान।

३.२ अनुगमनको पूर्व तयारी

प्रभावकारी अनुगमनका लागि राम्रो तयारी जरुरी छ। कुनै घटना परियोजना वा वार्षिक प्रतिवेदन जसका आधारमा अनुगमन गर्न खोजिएको हो, सोको योजना, बजेट कार्यान्वयन, प्राप्त प्रतिवेदन र सो उपर विभिन्न सरोकारवालाहरू, मिडियाका माध्यमबाट वा विज्ञहरूको प्रतिक्रियासमेत आएको भए सोसमेतका बारेमा (नियमित योजना भए यस वर्ष र अघिल्ला वर्षहरूकोसमेत) पर्याप्त सूचना प्राप्त भएको र सोका बारेमा आधारभूत जानकारी भएको हुनपर्दछ। यसका साथै यो विषयमा समितिको क्षेत्राधिकार र सम्बन्धित कानूनहरूको

जानकारी उपलब्ध भएको हुनपर्दछ। संसदीय अनुगमनका लागि निम्न[16] तालिकाको अवलम्बन भएमा सही परिणाम हासिल गर्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ।

राम्ररी तयारी गर्नुहोस्	अनुगमन प्रक्रिया थालनी गर्नु अघि अनुगमन गर्ने विषय र सोसँग सम्बन्धित आवश्यक सबै सूचनाहरू तपाईसँग छन्।
समयसीमा बारे हेक्का राख्नुहोस्	स्पष्टताका साथ काम आरम्भ गर्दै तत्कालीन, मध्यकालीन र काम सम्पन्न गर्ने लक्ष्य निर्धारण गर्नुहोस्।
सरोकारवालको ख्याल राख्नुहोस्	अनुगमन प्रक्रियाका लागि सम्बन्धित मन्त्रालय, विभाग, सरकारी निकाय सहित प्रादेशिक विभागहरू वा अन्य कुनै संस्थाहरू पनि उपयोगी हुन सक्लान।
प्राथमिकतामा केन्द्रित हुनुहोस्	यो अनुगमन कार्यको प्रभाव कहाँ पर्नेछ सोको स्पष्ट चित्र र प्राथमिकतामा केन्द्रित हुनुहोस्।
विषयमा सिर्जनात्मक हुनुहोस्	अनुगमनको प्रक्रियामा नयाँ विकल्पहरू आए र ती विकल्पहरू विषयलाई स्पष्ट गर्न सहयोगी हुन्छन् भने त्यसलाई पनि समावेश गर्नमा लचिलो हुनोहोस्।
परामर्शमा खुला हुनुहोस्	संसद बाहिरका विज्ञहरू, संघ संस्था र संगठनहरू वा अन्य सरोकारवालाहरूसँग पनि खुला रूपमा परामर्श गर्नुहोस्।
सोचमा अग्रगामी हुनुहोस्	अनुगमनको उद्देश्य भनेको भविष्यमा सेवा प्रवाहमा सुधार होस् भन्ने कुरा सदैव सम्झनुहोस्।

३.३ अनुगमन गर्ने प्रक्रिया

पूर्व तयारी पुरा भएपछि समितिले आफूलाई प्राप्त दस्तावेज, सामाग्री र सूचनासमेतका आधारमा सम्बन्धित निकाय वा अधिकारीहरूलाई आमन्त्रण गर्नुपर्दछ। आमन्त्रित उपयुक्त अधिकारीहरूबाट विषयको बारेमा संक्षिप्त प्रस्तुति गराउन पनि सकिन्छ। यदि आफूसँग सम्बन्धित विषयको सूचना पर्याप्त छ भने सोधपुछ आरम्भ गर्न सकिन्छ। सोधपुछ गर्दै आफूलाई प्राप्त सूचना र अधिकारीहरूबाट प्राप्त जानकारीका बीचमा तालमेल भए नभएको

[16] Guideline for Legislative Oversight through Annual Reports... (treasury.gov.za)

एकिन गर्नु पर्दछ। सूचनाबीचको तालमेल वा पर्याप्तताका आधारमा निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ।

३.४ फिल्ड सर्वेक्षण

सामान्यतयाः संसदको समय सीमित हुने भएका कारणले आफूलाई प्राप्त सूचना, सामाग्रीहरू, सम्बद्ध दस्तावेज तथा कानूनहरू, सम्बद्ध सरकारी अधिकारीहरूबाट प्राप्त सूचना र उनीहरूद्वारा भएको प्रस्तुतिबाटै अनुगमनको प्रक्रिया सम्पन्न गरी तत्काल सुझाव वा निर्देशन दिनु पर्ने भए सो कुरा र तत्काल निर्देशन वा सुझाव दिनु नपर्ने भए अन्तिम प्रतिवेदनको तयारीमा लाग्नु पर्दछ। प्राप्त सूचना र प्रस्तुतिबाट पनि प्रष्ट हुन नसकेको अवस्थामा मात्रै स्थलगत निरीक्षणमा जानु पर्दछ। तर स्थलगत निरीक्षणमा जानुअघि पनि आफूले निरीक्षण गर्न चाहेको विषयको सूचना, सामाग्री दस्तावेज, सो सम्बद्ध अधिकारीहरूका प्रतिवेदनहरू, तत्सम्बन्धी मिडिया रिपोटिङ्ग, विज्ञहरूका मत र तत्काल सो स्थानको स्थलगत अवस्थितिसमेतका बारेमा आधारभूत जानकारी हासिल गरिसकेको हुन पर्दछ। सम्पूर्ण जानकारी प्राप्त भइसकेर पनि स्थलगत निरीक्षण गर्नुपर्ने हो भने के विषयमा केन्द्रित हुन स्थलगत निरीक्षण गर्नु परेको सो खास विषयमा केन्द्रित भई आफ्नो स्थलगत निरीक्षणको कार्य आरम्भ गर्नु पर्दछ। पूर्व तयारी, पर्याप्त सूचना संकलन, सम्बद्ध अधिकारीहरूसँगको सोधपुछसमेतका आधार र आवश्यकतानुसार स्थलगत निरीक्षणसमेतका आधारमा पर्याप्त सूचना संकलन भइसकेपछि सोको प्रतिवेदन तयारीमा लाग्नु पर्दछ।

३.५ प्रतिवेदनमा सामेल हुनुपर्ने कुराहरू

प्रतिवेदन समग्र कामको पृष्ठभूमि, प्रक्रिया र परिणामसमेत हुने भएकाले यसको निर्माण ठोस, मूर्त, सरल र कार्यान्वयन योग्य हुन जरुरी छ।

१. सम्बन्धित अधिकारी वा निकायले पेश गरेको प्रतिवेदन भए सो प्रतिवेदन पेश गर्ने अवधि, तोकिएको ढाँचासहित अन्य कुराहरू परिपालना भए नभएको उल्लेख गर्नु पर्दछ।

२. प्रतिवेदनमा अपेक्षित मापदण्ड र गुणस्तरका बारेमा विभिन्न प्रतिवेदनहरूले औंल्याएका टिप्पणीहरूका बारेमा उल्लेख गर्नु पर्दछ।

३. पालना गर्नुपर्ने सम्बद्ध कानूनहरूको परिपालना भए नभएको र तद्नुकूल बजेट विनियोजन भए नभएकोसमेत उल्लेख गर्नुपर्दछ।

४. खर्चको प्रकृति र प्रवृत्ति, सोको उपयोगिता, प्रयोग, उपयोग, सदुपयोग वा दुरूपयोग भए वा नभएको कुरा, लेखापरीक्षकको टिप्पणी भए सो कुरा र सो बारेमा सम्बन्धित संस्थाको आन्तरिक संयन्त्रका रूपमा नियन्त्रण र निगरानीको व्यवस्था भए सो कार्य र सो कार्य सम्पन्न गर्ने संयन्त्रको भूमिकासमेतका बारेमा उल्लेख गर्नु पर्दछ।

५. सो संस्थाले हासिल गरेको उपलब्धीको स्तर, स्थलगत निरीक्षण भएको भए सोसमेतका कुराको प्रतिवेदनसँगको संयोजनसमेतका बारेमा उल्लेख गर्नुपर्दछ।

६. अनुगमन गरिएको संस्था वा निकायको मौजुदा जनशक्तिको अवस्था तिनको सक्षमता र तत्सम्बन्धी सम्बन्धित संस्थाको नीतिका बारेमा पनि उल्लेख गर्नु उपयुक्त हुन्छ।

७. अनुगमन गरिएको संस्था वा निकायको विगतका कामको मूल्याङ्कन र सोही मूल्याङ्कनका आधारमा भविष्यका कामका बारेमासमेत सुझाव प्रस्तुत गर्नु पर्दछ।

८. अनुगमन गरिएको संस्था वा निकायको कामको मूल्याङ्कन, तत्सम्वन्धी क्षमता, कामको उत्पादकत्व एवं सोको परीक्षण र अनुगमनबाट प्राप्त भएको राय प्रस्तुत गर्नु पर्दछ।

९. सम्बन्धित संस्था वा निकायको स्रोत साधनको उपलब्धता र आपूर्ति बन्दोवस्तको अवस्थासमेत मूल्याङ्कन गर्नु पर्दछ।

१०. सम्बन्धित संस्था वा निकायको साझेदारीको अवस्था, थप प्रभावकारिताका लागि साझेदारीको उपलब्धता र प्रयोगका बारेमासमेत उपायहरूको खोजी र सुझाव दिनु पर्दछ।[17]

११. सम्बन्धित संस्था वा निकायले आधुनिक प्रविधिको प्रयोग गरे नगरेको बारेमा सुझाव दिनु पर्दछ।

[17] Guideline for Legislative Oversight through Annual Reports... (treasury.gov.za)

१२. अनुगमन गर्ने निकायको अपेक्षा र अनुगमनको खास विषयमा ध्यानाकर्षण सहित समितिको निष्कर्ष सहितको सिफारिसका बारेमा संक्षेपमा उल्लेख गर्नु पर्दछ।

३.६ प्रतिवेदन कार्यान्वयन

अनुगमनको प्रक्रियाका सम्बन्धमा सम्पूर्ण अनुगमनको तयारीदेखि प्रतिवेदन तयार गरेर पनि संसदीय अनुगमनको काम समाप्त हुँदैन। प्रतिवेदनको समाप्ति पश्चात् उपयुक्त समयमा संसदमा प्रतिवेदन टेवल गर्ने, प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्ने, प्रतिवेदन उपर छलफल गर्ने, प्रतिवेदनमा उठाएका विषयहरू नियमित बजेट र योजनामा समावेश गर्ने, योजना कार्यान्वयनमा, भावी नीति निर्माणमा र कानून निर्माण र संशोधनको प्रक्रियामासमेत सरकारले उपयोग गर्ने वातावरण तयार गर्ने कामसमेत संसदीय समितिको पर्दछ। अनुगमन कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्नका लागि गरिने संसदीय कारबाही हो। कार्यान्वयनको सुनिश्चितताका मार्गचित्र प्रतिवेदनमा देखिनुपर्ने र तदनुकूल कार्यान्वयनसमेत हुन जरुरी छ। प्रतिवेदनको प्रकृति हेरी नीतिमा समावेश हुनुपर्ने, कानूनमा समावेश हुनुपर्ने, कार्यक्रममा समावेश हुनुपर्ने, सरकार वा सरकारका खास अधिकारी वा सरोकारवाला निकायले कार्यान्वयन गर्नुपर्ने जस्ता विषयहरू पनि प्रतिवेदनमा समावेश हुनु उपयुक्त हुन्छ। प्रतिवेदनमा तत्काल गर्नुपर्ने, मध्यकालमा गर्नुपर्ने र दीर्घकालसम्म गर्नुपर्ने गरी वर्गीकरण गर्न सक्दा अझै राम्रो हुने र प्रतिवेदनको कार्यान्वयनको सुनिश्चितता हुने ठानिन्छ। प्रतिवेदन कार्यान्वयन भए नभएको निरन्तर अनुगमन गर्ने व्यहोरा पनि प्रतिवेदनमा सामेल हुन सके अझै विश्वसनीय ढंगले प्रतिवेदन कार्यान्वयन हुने अपेक्षा गरिन्छ।

४. निष्कर्ष र सुझाव

अनुगमन केवल औपचारिकतामा सीमित होइन यसको खास अर्थ हुन्छ भन्ने सन्देश दिन जरुरी छ। तसर्थ अनुगमनको अनुगमन जरुरी छ। संसदीय अनुगमन सोको प्रतिवेदन प्रस्तुत भई कार्यान्वयनका लागि निरन्तर अनुगमनले एक चक्र पूरा भएको ठानिन्छ। आजभोलि फेरि पनि अनुगमनको पनि अनुगमनको प्रणाली आरम्भ भएको छ। अनुगमन

गर्नेहरू माथि पनि प्रश्न उठ्ने गरेका छन्।[18] Who will guards the Guardians संरक्षकहरूको संरक्षण माथि कसले अनुगमन गर्छ भन्ने बारेमा अमेरिकी प्रोफेसर ब्रुनोको पुस्तक[19] निकै सान्दर्भिक छ। संसदीय अनुगमन माथि पनि प्रश्न उठ्ने गरेको छ। संसदीय अनुगमनका बेथितिहरूका कारणले वा सांसदहरूका स्वार्थका कारणले वा पक्षधरताका कारणले संसदीय समितिका अनुगमनहरू विश्वसनीय हुन नसकिरहेको सन्दर्भमा अनुगमनको आचारसंहिता बनाउने कुरा जरुरी हुन सक्छ यस्तै अरू उपयाहरू अवलम्बन गरी विश्वसनीयता आर्जन गर्न जरुरी छ। यसप्रकार अनुगमनको पनि अनुगमन हुन्छ भन्ने विश्वास दिलाउनु पर्ने भएको छ। अनुगमनका लागि निम्न उपायहरू अवलम्बन गर्न जरुरी छ।

१. अनुगमन प्रक्रियाका कारणले सरकारी तथा सार्वजनिक क्षेत्रसमेतलाई सदाचार कायम गर्न र आ-आफना सिमा भित्र रहेर काम गर्ने वातावरण तयार गर्ने छ । त्यसका लागि उत्प्रेरित पनि गर्नेछ।

२. अनुगमनको पनि अनुगमन प्रक्रियाले अनुगमनका लागि अनुगमन हैन सुधारका लागि अनुगमन प्रक्रियाको थालनी हुने छ। यसले देखादेखि असफलता र संकटको अवस्था झेल्नु पर्ने छैन। अनुगमन प्रतिवेदनबाट कमजोरी र असक्षमताहरूको उल्लेखनले विना अनुगमन पनि सुधारको गुन्जायस हुने छ। अनुगमन प्रतिवेदनको आधारमा अरू कामकारबाहीलाई दिशानिर्देश गर्न सहज हुनेछ।

३. अनुगमनबाट पत्ता लागेको असल अभ्यासको अनुसरण गर्न सहज हुनेछ।

४. अनुगमन प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएका सिफारिसले अरूलाई सुधार गर्न सघाउने छ।

५. अनुगमन प्रक्रियामा अवलम्बन भएका यी कामकारबाही र सिफारिसहरूले अरू अनुगमनको प्रक्रियालाई पनि दिशानिदर्नेश गर्ने छन् र विगतमा भएका गल्ती नदोहोऱ्याउन उत्प्रेरित गर्ने छन्।

---

[18] Who Will Guard the Guardians? (catholiceducation.org)

[19] Who Guards The Guardians And How: Democratic Civil Military Relations by Thomas C. Bruneau | Goodreads

अन्ततः अनुगमनको पनि अनुगमनले अन्य अनुगमन गर्ने निकाय र कार्यहरूलाई आफनो कार्यादिश परिपूर्ति गर्न आफ्ना अनुगमन गर्नुपर्ने निकाय वा पदाधिकारीहरूलाई आवश्यक सूचना निर्देशन वा सिफारिसहरू गर्न सघाउने छन्। यो प्रक्रियामा सार्वजनिक सम्पत्तिको वचतका साथै सबै क्षेत्रका सदुपयोगका लागि सहयोगी हुनेछ। यसका लागि अनुगमनकर्ताहरूको आचारसंहितासहित अनुगमनका लागि छुट्टै अध्ययन गरी अलग्गै निर्देशिका बनाई कार्यान्वयन गर्नु आवश्यक छ।

५. सन्दर्भ सामाग्री

Agora. (2023). **Parliamentary function of oversight**. Agora. Retrieved from https://www.agora-parl.org

Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces (DCAF). (n.d.). **Parliamentary oversight: Security sector integrity**. Retrieved from https://www.dcaf.ch

Federation of American Scientists (FAS). (n.d.). **Congressional oversight**. Federation of American Scientists. Retrieved from https://www.fas.org

Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces (DCAF). (n.d.). **Parliamentary oversight: Security sector integrity**. Retrieved from https://www.dcaf.ch

नेपाल सरकारः नेपालको संविधान, कानून किताब व्यवस्था कम्पनी २०७२, बबरमहल काठमाण्डौ।

संघीय संसदको संयुक्त बैठक र संयूक्त समिति (कार्यसञ्चालन) नियमावली, २०७५, संघीय संसद सचिवालय, सिंहदरबार, काठमाण्डौ।

राष्ट्रिय सभा नियमावली, २०७५, संघीय संसद सचिवालय, सिंहदरबार, काठमाण्डौ।

प्रतिनिधि सभा नियमावली, २०७५, संघीय संसद सचिवालय, सिंहदरबार, काठमाण्डौ।

Inter-Parliamentary Union (IPU). (n.d.). **IPU PARLINE database: Canada (Senate), Oversight**. Retrieved from https://data.ipu.org

Inter-Parliamentary Union (IPU). (n.d.). **IPU PARLINE database: Germany (Deutscher Bundestag), Oversight**. Retrieved from https://data.ipu.org

Inter-Parliamentary Union (IPU). (n.d.). **IPU PARLINE database: Italy (Senato della Repubblica), Full text**. Retrieved from https://data.ipu.org

Library of Congress. (n.d.). **About this collection | Legal reports (Publications of the Law Library of Congress) | Digital collections**. Library of Congress. Retrieved from https://www.loc.gov

Government of India. (n.d.). **Indian Constitution, Articles 89–151**. Retrieved from https://legislative.gov.in

IAS Express. (n.d.). **Parliamentary oversight in India: Meaning, issues, effects | UPSC**. Retrieved from https://www.iasexpress.net

Government of South Africa. (n.d.). **Constitution of South Africa, Articles 42(3) and 55(2)**. Retrieved from https://www.justice.gov.za

African Parliamentary Union. (n.d.). **Parliament, oversight, and accountability model**. Retrieved from https://www.africanparliamentaryunion.org

Inter-Parliamentary Union (IPU). (n.d.). **IPU PARLINE database: Japan (Sangiin), Oversight**. Retrieved from https://data.ipu.org

Commonwealth Parliamentary Association (CPA). (n.d.). **Strengthening democracy, parliamentary oversight and sustainability in the Commonwealth**. Retrieved from https://www.uk-cpa.org

Transparency International. (n.d.). **EU template**. Retrieved from https://www.transparency.org

Middle Tennessee State University. (n.d.). **Watkins v. United States | The First Amendment Encyclopedia**. Retrieved from https://www.mtsu.edu

National Treasury of South Africa. (n.d.). **Guideline for legislative oversight through annual reports**. Retrieved from https://www.treasury.gov.za

National Treasury of South Africa. (n.d.). **Guideline for legislative oversight through annual reports**. Retrieved from https://www.treasury.gov.za

Catholic Education Resource Center. (n.d.). **Who will guard the guardians?**. Retrieved from https://www.catholiceducation.org

Bruneau, T. C. (2006). **Who guards the guardians and how: Democratic civil-military relations**. University of Texas Press. Retrieved from https://www.goodreads.com

Pelizzo, R., & Stapenhurst, F. (2014). *Parliamentary Oversight Tools: A Comparative Analysis*. Routledge.

Wang, V. (2005). "The Accountability Function of Parliament in New Democracies." *Journal of Legislative Studies*, 11(3-4), 316-331.

Leston-Bandeira, C. (2016). "Why Digital Parliament?" *The Journal of Legislative Studies*, 22(4), 619-635